

Romové jako místní obyvatelé? Přináležení, cikánství a politika prostoru ve vesnici na východním Slovensku*

JAN ORT**

Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

Roma as Locals? Belonging, Gypsyess, and the Politics of Space in an Eastern Slovak Village

Abstract: Based on long-term ethnographic research in one eastern Slovak village, this paper explores the complex issue of the role of place in the (self-) identification of Roma. Applying both a diachronic and a synchronic perspective, the author focuses on the mechanisms of the territorialisation of the Roma that led to the preservation of the historical continuity of the Romani settlement and to its territorial stigmatisation. He shows how local identification and position in the residential structure of the village studied here translated into a more enduring differentiation among Roma themselves. The author argues that crucial to understanding this process is the racialised category of 'Gypsyess', through which the Roma were singled out as 'less local'. 'Gypsyess' was also strongly associated with the space of the settlement and at the same time served as a generally accepted reason for its very existence. By setting up their own strategy of social mobility and striving to achieve full-fledged local belonging, the Roma, to a large extent, subscribed to the dominant logic of 'Gypsyess' and thus reproduced it, but they also transformed some of its characteristics, integrating it into their own understanding of their sociability in an environment of historically rooted non-Romani dominance.

Keywords: Roma, eastern Slovakia, Gypsyess, local belonging, territorialisation, territorial stigmatisation, Romani settlements

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2021, Vol. 57, No. 5: 581–608

<https://doi.org/10.13060/csr.2021.040>

* Tento článek je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci projektu „Migrace českých a slovenských Romů do Velké Británie a Kanady“, reg. č. 15-02702S.

** Veškerou korespondenci pošlejte na adresu: Mgr. Jan Ort, Seminář romistiky, Katedra středoevropských studií, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, nám. Jana Palacha 1, 116 38 Praha 1, e-mail: jan.ort@ff.cuni.cz.

Úvod¹

Váženy súdruh (súdruhovia),

V méně cikanskej osády píšeme vám z podukelského priesmyku z obce Jolany. Bývali sme 30 rokov v chatrčiach do 18. 7. 1974. Chodili sme na okres vo Svidníku, žiadali sme, aby nám poskytlí pozemky, okres Svidník sa o nás nestaral, ani MNV v Jolanoch. Od 18. 7. 1974 vo Svidníckom okrese bola povodeň, ktorá nám poškodila chatrče, v ktorých nemôžeme byvať. A nektore odplávali. Poskytlí nám dvojizbovy byt v ktorom bývame 48 osôb. Z toho deti dochádzajú školsku dochádzku ostatny sme zamestnaný. Váženy súdruhovia, dúfame, že nám tu žiadosť vyhovie. Vopred vám dekujeme za vašu láskavosť.

Svetu mier. Cikanska osáda Jolany.²

Dopis Romů z obce Jolany³ na severovýchodním Slovensku, adresovaný v září roku 1974 Kanceláři prezidenta republiky (KPR) v Praze, je konkrétním dokladem skutečnosti, že v socialistickém Československu nebyli Romové pouhými pasivními příjemci politik na ně namířených, ale aktivními aktéry, kteří usilovali o plnohodnotnou pozici ve společnosti. V případě citovaného dopisu je ovšem pozoruhodný způsob, jakým vlastní pozici vykreslují Romové samotní. Konkrétní žádost, které má být vyhověno, vyplývá z dopisu spíše implicitně, zástupci „cikánské osady“ naopak věnovali velký prostor obhájení vlastní kredibility jakožto žadatelů. Připomenutím dlouhodobého úsilí v žádání o stavební pozemky, ale i řádného zaměstnání a školní docházky cílili na ty oblasti, ve kterých se podle dominantního diskursu měla projevovat „zaostalost cikánů“ a jejich resistance vůči začlenění do socialistické společnosti. Právě z takového obrazu cikánství se snažili pisatelé vymanit.

Na rozdíl od jiných autorů, kteří sledovali úsilí Romů o přináležení na celospolečenské úrovni a aktivní participaci na formulování centrálních politik [Donert 2017; Sadílková, Slačka, Závodská 2018], zaměřím se v tomto textu na vyjednávání přináležení Romů na úrovni lokální, tj. vlastní pozice v hierarchii socioekonomických vztahů v konkrétní obci. V tomto ohledu citovaný dopis reprezentuje dlouhodobé úsilí Romů, z nichž se mnozí minimálně od období po druhé světové válce snažili opustit „cikánskou osadu“ a dosáhnout na vlastní bydlení v obci přirozeně vnímané jako prostor „Neromů“. Jakkoliv se několika romským rodinám skutečně podařilo na bydlení mimo osadu dosáhnout, jejich

¹ Za podnětné komentáře k různým verzím textu děkuje autor především Heleně Sadílkové, Martinu Fottovi a Janu Grillovi, dále pak oběma anonymním recenzentům. Veškeré nedostatky textu ovšem zůstávají odpovědností autora.

² Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Svidník [ŠA Svidník], f. Odbor soc. zabezp. ONV Svidník, „Sťažnosť“, 10. 9. 1974. Text dopisu je předložen v původním znění, tedy i s chybami v zápise slovenštiny.

³ Názvy obcí i jména konkrétních jedinců jsou v textu pozměněny. Původní názvy jsou ponechány na úrovni okresů.

prostorová mobilita asociaci Romů s konkrétním místem v obci nadále stvrzovala, když byla rámována právě jako „únik cikánství“ [Abu Ghosh 2008] a posun k neromskému způsobu života. Vydělení osady z normality obce, vnímané přirozeně jako neromské, bylo patrné ještě v době mého výzkumu, tedy čtyřicet let od sepsání citovaného dopisu. Materiální podoba osady se sice výrazně proměnila, když dřevěné domky nahradily „obecní byty nižšího standardu“, její prostor byl ale nadále asociován se „zaostalým“ způsobem života „cikánů“.

Skrze sledování historického vyjednávání teritorializace Romů v konkrétní východoslovenské obci představuje předkládaný text etnograficky ukotvený příspěvek do širší diskuse úlohy kategorie místa v utváření komplexní romské identity. Ukážu, jakým způsobem byla kategorie místa provázána s určitým sociálním statutem, konkrétně se pak zaměřím na to, jak se podílela nejen na chápání pozice Romů v hierarchii lokálních socioekonomických vztahů, ale současně jak se podílela na strukturování vztahů mezi Romy samotnými. Jak jsem již naznačil a jak ještě ukážu záhy, takové otázky byly v případě Romů (nejen v Jolanech) úzce spjaté s chápáním kategorie cikánství.

Text vychází z dlouhodobého etnografického výzkumu, který jsem prováděl v letech 2014–2015 (celkem deset měsíců) a následně ve formě kratších návštěv v letech 2015 až 2020 (vždy v rozsahu od několika dnů do několika týdnů). Svým zaměřením představuje „historicky informovanou etnografickou studii“ [Grill 2015: 148], která propojuje metody historického a antropologického výzkumu, zde především zúčastněné pozorování, různé typy rozhovorů a výzkum v regionálních archivech. Rozhovory s participanty výzkumu byly vedeny v jejich nativním jazyce, tedy v případě Romů obvykle v romštině.⁴

Místní, ale nikoliv indigenní

Existující literatura o Romech na Slovensku ukazuje na historicky silné ukotvení Romů v socioekonomických systémech konkrétních obcí [viz např. Hübschmannová 1998] a etnograficky poměrně pestrým způsobem ukazuje různé realizace jejich pozice v lokálních sítích socioekonomických vztahů. V poslední době se přitom některé studie zaměřují na signifikantní sociální mobilitu Romů v konkrétních místech a narušují tak stereotypní představu o Romech žijících výhradně v sociální a prostorové segregaci [např. Grill 2015; Hájková 2020; Hrustič 2020;

⁴ Ze stejného výzkumu vycházejí ještě dva jiné texty, konkrétně článek, který se soustřeďuje na širší migrační procesy a pohyb Romů z osady jako jejich určitou součást [Ort 2016], a nepublikovaná diplomová práce, která se svým zaměřením s předkládaným textem do jisté míry překrývá, když sleduje historické vyjednávání teritoriální hranice mezi osadou a neromskou částí obce [Ort 2017]. Předkládaný text se ovšem liší nejen svým teoretickým ukotvením a analytickým zaměřením na kategorii místa, ale vzhledem k průběžně pokračujícímu výzkumu i v objemu dat, o která se opírá.

Šotola, Polo 2016; Šotola, Polo, Škobla 2018]. Kromě samotné snahy o vymanění se z nahlížení Romů jako „věčných outsiderů“ [Šotola, Polo, Škobla 2018: 495] byla ale dosud poměrně malá pozornost věnována analýze konkrétní úlohy kategorie místa v jejich (sebe)identifikaci. V historické studii východoslovenské obce Velký Šariš argumentuje Scheffel, že zdejší Romům se dařilo vykazovat status „autochtonních“, což jim historicky zaručovalo právo na setrvání v obci [Scheffel 2015]. Na základě svého výzkumu v jiné obci východoslovenského regionu ovšem ukazuje Kobes, že kvalitu přináležení Romů k místu je třeba rozlišovat podrobněji [Kobes 2012]. Kobes pojmenovává „difrakční vzorce odlišnosti“, tedy určité charakteristiky (způsob života, příbuzenství, pozemkové vlastnictví, sdílené místo), dle kterých byli konkrétní obyvatelé obce kategorizováni jako místní nebo jako cizí. Ambivalentní postavení Romů rozebírá Kobes skrze jejich zažité označení „naši Romové“, které bylo na jedné straně integrující (tito Romové vykazovali charakteristiky *místního* způsobu života), na druhé straně vylučující (jakožto Romové, tedy potažmo „cikáni“, byli nadále asociováni s *cizím* způsobem života).

V diskusi o vztahu místa a identity Romů si antropoložka Theodosiou všímá, že v etnografických studiích Romů se kategorie místa stává často „neviditelnou kategorií analýzy“, které se autoři vyhýbali ve snaze vykročit z esencializujícího chápání jednoty místa, kultury a identity [Gupta, Fergusson 1992], tj. ve snaze opustit představy o odlišném „původu Romů“ nebo se vyhnout nutnosti diskuse jejich domnělého nomádismu [Theodosiou 2003]. Na základě svého výzkumu v řecké obci Parakalamos na hranici s Albánií naproti tomu ukázala, že to bylo právě přináležení ke konkrétnímu místu, nikoliv distinktivní rysy svébytné kultury [srov. Stewart 1997; Gay y Blasco 1999], které bylo klíčové pro identifikaci zdejších Romů (označovaných jako *Yifti*). Theodosiou tedy neuvažuje o místě jako o kulísách interakce Romů s neromským světem, ale primárně jako o integrální součásti jejich identity: Jakkoliv u *Yifti* došlo historicky k poměrně zásadním změnám v různých oblastech jejich široce chápané kultury (trvalé usazení v obci Parakalamos oproti dřívější sezónní migraci, změna jmen a náboženského vyznání v souvislosti s širším řeckým nacionalizačním procesem), neznamenalo to pro ně narušení jejich vlastní identity, ale naopak způsob udržení jejího stěžejního aspektu, tj. přináležení ke konkrétnímu místu. Theodosiou uvažuje o Parakalamos jako o „dvojitě obývaném místě“ (*doubly occupied place* [viz Stewart 1996]), do kterého byl vztah mezi *Yifti* a Řeky (resp. Romy a Neromy) vepsán a ve kterém „odlišnost není pouze něco, co přichází ‚zvenčí‘, ale vyrůstá i ‚zevnitř‘“ [Theodosiou 2003: 38; srov. též Olivera 2012]. Podobně jako Kobes i Theodosiou nepřímě problematizuje Scheffelovo tvrzení o autochtonních Romech, když ukazuje, že *Yifti* v Parakalamos byli sice „místní, ale nikoliv indigenní“. Nejednoznačnou povahu lokálního přináležení ukazuje Theodosiou na jejich identitě muzikantů. Jakkoliv byli *Yifti* schopni skrze provozování tradiční lokální hudby stvrzovat vlastní historické sepjetí s daným místem [viz též Theodosiou 2007], Řekové chápali jejich muzikantství současně jako projev esencializovaného cikánství, tedy něčeho, co stvrzovalo jejich status „neindigenních“. Právě důrazy Kobese i Theodosiou

na nejednoznačné přináležení Romů silně rezonují se situací v Jolanech. Dříve než se ovšem podrobněji pustím do analýzy jejího historického vývoje, zastavím se u stručné charakteristiky nejen samotné obce, ale i širší pozice Romů v hierarchii lokálních socioekonomických vztahů, tak jak jsem ji měl možnost sledovat po dobu svého etnografického výzkumu.

Cikánství v Jolanech

Obec Jolany se nachází v severovýchodním cípu Slovenska v okrese Svidník, jen několik kilometrů od hranice s Polskem. V začátku mého výzkumu v ní žilo přibližně 150 obyvatel, mezi nimi asi polovina Romů a druhá polovina převážně etničtí Rusíni, ale i Slováci. V průběhu mého výzkumu ovšem pokračoval dlouhodobější demografický trend, dle kterého se v rámci celkového počtu obyvatel obce podíl Romů postupně zvyšoval. Zatímco Neromové obvykle odcházeli za prací do slovenských měst nebo i do zahraničí a v obci zůstávala převážně jejich nejstarší generace, mladé romské rodiny, které preferovaly krátkodobější formy pracovní migrace, ve vesnici většinou zůstávaly. Jakkoliv identity místních obyvatel byly daleko komplexnější a jakkoliv distinkce mezi Romy a Neromy nebyla absolutním determinantem sociální reality v Jolanech (i Romové se situačně identifikovali jako Rusíni, resp. i jako Slováci, úlohu navíc sehrávaly i jiné společenské kategorie, typicky gender), zásadním způsobem se promítala do strukturování lokálních vztahů. Kromě sídelní struktury, ve které sice romská osada zaujímal na poměry regionu východního Slovenska nezvykle centrální postavení, ale nadále byla symbolicky vydělena od zbytku obce jako prostor Romů/ „cikánů“, se to zřetelně projevovalo např. i ve vzájemně vylučných příbuzenských vztazích nebo v užívaném jazyce. Zatímco slovenština a rusínština představovaly lokálně sdílené komunikační kódy, romštinou komunikovali v podstatě výhradně Romové s Romy a neromskému okolí zůstávala do velké míry nesrozumitelná.

Stejně jako jiní Romové v regionu i Romové v Jolanech se silně identifikovali s konkrétním místem, když o sobě často uvažovali jako o „jolanských Romech“ (*jolaňakere Roma*). Jednou z důležitých charakteristik této konkrétní kategorie, tak jak ji chápali Romové samotní, byla schopnost „žít s gádži“ (*te dživel le gadženca*) a adaptovat se na lokální způsob života (např. kompetence v rusínštině jako specificky lokálním jazykovým kódem). K nekonfliktnímu soužití odkazovali i jejich neromští sousedé, kteří o nich, podobně jako v Kobesem sledované vesnici, uvažovali jako o „našich Romech“. Z druhé strany označovali Romové své sousedy jako „naše gádže“ (*amare gadže*), kteří podle nich na rozdíl od Neromů za hranicemi obce věděli, že jolanští Romové nezapadají do dominantní představy o „problémových cikánech“. Stejně jako o Parakalamos i o Jolanech můžeme v tomto ohledu uvažovat jako o „dvojitě obývaném místě“, jehož byl vztah Romů s Neromy (resp. specificky „našich Romů“ s „našimi gádži“) inherentní součástí. Takové vymezení vztahů ovšem není možné chápat jako doklad o výjimečnosti konkrétního místa (a postavení Romů v jeho rámci), ale daleko spíše jako způsob

vymezování vztahů, jehož podobné rysy by bylo možné pozorovat i v jiných vesnicích sledovaného okresu, případně celého regionu.

I v Jolanech měl ovšem sledovaný vztah silně asymetrickou povahu. Jakkoliv byli rozeznáváni jako místní, Romové byli v Jolanech nadále asociováni s kategorií cikánství, která je z lokálního společenství dílčím způsobem vylučovala. Při snaze narovnat asymetrii přináležení se Romové snažili charakteristiky cikánství zakrývat a naopak vykazovat charakteristiky místního, tedy přirozeně neromského způsobu života. Jak ovšem pro podobnou dynamiku vztahů v maďarské obci upozornily Horváth s Kovai [Horváth 2012; Kovai 2012], v takové strategii „zakrývání cikánství“ nemohli Romové dosáhnout finálního úspěchu. V lokálním kontextu, v případě Jolan silně deanonymizované vesnice, byli totiž jako „cikáni“ vždy snadno rozeznatelní [srov. Grill 2018a: 1143]. V tomto smyslu byla kategorie cikánství silně rasizovaná, když jednou z jejích stěžejních charakteristik byla barva pleti a své nositele předurčovala k přirozeně podřadnému postavení v hierarchii socioekonomických vztahů. Pro zachycení dynamiky takových vztahů jsem již dříve použil analýzu (post)koloniální situace Frantze Fanona, kterou zpracoval ve svém klasickém díle *Černá kůže, bílé masky* [Fanon 2011]. Stejně jako antilští černoši i Romové v Jolanech byli jakožto „cikáni“ do podřadného postavení socializováni a internalizovali logiku normality „whiteness“ [viz též Ort 2016, 2017]. Podobně jako bylo černošství přítomno v každé interakci černochů v bělošském světě [Fanon 2011: 115], i jednání Romů v Jolanech bylo vždy posuzováno ve vztahu k jejich cikánství. Vypořádat se s ním nakonec museli i pisatelé citovaného dopisu, když právě proto kladli takový důraz na obhájení vlastní pozice žadatelů. K logice cikánství ale nakonec odkazoval i samotný narativ nekonfliktních vztahů v obci, který dával smysl jen při sdílení předpokladu přirozeně konfliktních „cikánů“.

S vědomím, že vyjednávání kategorie cikánství bylo možné sledovat v různých aspektech sociálních interakcí jolanských obyvatel (např. v pojetí práce nebo v oblasti užívání jazyka), v předkládaném textu se zaměřím na její realizaci ve vztahu ke kategorii místa. Ukážu, že i chápání vztahu Romů k místu bylo podmíněné odkazem na kategorii cikánství: Pokud Romové žili v osadě, byl to dle dominantního diskursu přirozený důsledek jejich cikánství (tj. kulturní „zaostalosti“), pokud žili v obci mezi Neromy, mělo to být cikánství navzdory (tj. díky jejich konkrétním projevům neromského způsobu života). V předkládané analýze ukážu, že asociace Romů s cikánstvím byla v Jolanech historicky silně zakořeněná a nadále udržována v komplexní síti aktérů a vztahů, tedy včetně aktérů romských. Takto utvářená představa o přirozené kulturní zaostalosti části vesničanů přitom v době mého výzkumu vedla ke zpochybňování, respektive spíše k úplnému odmítání náhledu na teritorializaci a socioekonomickou marginalizaci Romů jako na produkt neromské dominance. V tomto ohledu lze o vztazích mezi neromskými a romskými vesničany uvažovat jako o vztazích mezi „etablovanými“ (*established*) a „outsidery“ (*outsiders*), ve kterých jsou druzí jmenovaní zbavováni důstojnosti lidství a ve výrazně mocensky asymetrické struktuře vztahů mají současně velmi limitované možnosti vlastní obrany [Elias 1994]. Jakkoliv byla v případě vztahů mezi Romy a Neromy mocenská asymetrie zvyrazňována a petrifikována podél

kategorie rasy, figuraci vztahů mezi etablovanými a outsidersy, tak jak ji popsal Elias, bylo možné v Jolanech sledovat i v méně nápadných podobách, konkrétně ve vztazích mezi Romy samotnými. Obdobně, jako to popsal Abu Ghosh pro vztahy v malé obci na jihu Čech, i v Jolanech se některým Romům dařilo s trvalejší platností uvrhovat obraz cikánství na jinak vymezenou skupinu místních Romů [srov. Abu Ghosh 2008]. V případě Jolan to byli Romové žijící „mezi gádži“, kteří do určité míry úspěšně využívali a současně reprodukovali historicky utvářené sepetí kategorie cikánství s konkrétním prostorem v obci. Stejně jako v případě vztahů mezi romskými a neromskými vesničany i v logice vztahů mezi takto vymezenými frakcemi Romů přitom cikánství není možné chápat jako příčinu vymezení vztahů mezi etablovanými a outsidersy, ale jako nástroj, který byli první jmenovaní schopni využívat k vymezení podřadného postavení těch druhých. Ve shodě s tím, co popsal Elias ve své teoretické esejí, cikánství v Jolanech tedy nebylo otázkou rasových předsudků na individuální úrovni, ale výrazným způsobem se podílelo na celkové figuraci lokálně vyjednávaných vztahů [Elias 1994].

Mikroanalýzu, kterou Elias vytyčil jako metodologický předpoklad zachycení dynamiky vztahů mezi etablovanými a outsidersy [ibid.], zasadím v předkládaném textu do analýzy jejich historického vývoje. V první části textu se tedy zaměřím na to, jakým způsobem se jednotliví aktéři podíleli na utváření teritorializace Romů v Jolanech, a to především v období od druhé světové války. Ve druhé části se potom přesunu k utváření každodenních vztahů v době mého výzkumu, kde ovšem hrály svou úlohu i právě historizující odkazy.

Politiky „cikánské osady“

Podle výpovědí jolanských obyvatel se příchod Romů do obce pojil s pozváním romského kováře z jiné obce v okrese, a to přibližně v polovině 19. století. Podobně jako na jiných místech východního Slovenska [srov. Hübschmannová 1998: 240] i v Jolanech měla jeho rodina položit základ zdejší romské/„cikánské“ osady. K této rodině vztahovala v době mého výzkumu svůj původ většina Romů v Jolanech, kteří tak připomínali vlastní historickou zakořeněnost v lokálních socioekonomických vztazích. Obec Jolany, včetně samotné osady, byla za druhé světové války v podstatě kompletně zničena a v poválečných letech byla zahrnuta do širší rekonstrukce východního Slovenska. Dokumentace k náhradě válkou zničeného majetku v Jolanech přitom odhaluje nejen signifikantní majetkové nerovnosti u těch občanů označených jako „cikáni“,⁵ ale naznačuje i nerovný přístup k samotnému odškodnění. Právě u těchto občanů se totiž ve výkazu vyplácení finančního odškodnění objevila poznámka „už dostal dost“.⁶ Podle vý-

⁵ ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Vojnové škody“, 1945 [bez bližší datace].

⁶ ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „II. preddavok. Soznam poškodených obce [Jolany], okres Svidník, kterým sa poskytuje II. preddavok na náhradu vojnových škôd“, 1946 [bez bližší datace].

povědi bývalé starostky obce Pištáni (jak jí říkali místní Romové) měli neromští vesničané při poválečné výstavbě na výběr ze tří typů domů, ke kterým si mohli přistavět i maštal, zatímco Romové byli nuceni si svépomocně postavit dřevěné domky v místě zničené osady.⁷

Asymetrický vývoj poválečné situace bydlení nepřímou reflektoval v roce 1960 Místní národní výbor (MNV) v Jolanech, podle kterého žilo v „nevyhovujících podmínkách“ v osadě celkem 58 osob.⁸ Konkrétní plány na výstavbu nového bydlení, které se měly uskutečnit v roce 1961⁹ a potom v roce 1962¹⁰, ovšem zůstaly z neznámých důvodů nezrealizovány. Právě v té době v socialistickém Československu sílily centrální snahy o „likvidaci cikánských osad“, respektive „nežádoucích cikánských koncentrací“, jejichž zdaleka nejvyšší počet byl právě v celkově socioekonomicky marginalizovaném regionu východního Slovenska. Tyto snahy vyvrcholily v roce 1965 přijetím vládního usnesení č. 502/1965 o „řízení rozptylu cikánů“, který měl být řešen jednak v rámci jednotlivých okresů východního Slovenska, ale ve velké míře také přesídlením „cikánů“ z tohoto regionu do českých zemí [např. Donert 2017: 159–168; Pavelčíková 2004: 86–94]. Právě variantu přesídlení do českých zemí preferoval MNV v Jolanech opakovaně pro všechny „cikány“ z osady, a to už v některých přípravných dokumentech v první polovině šedesátých let, ale později i v době platnosti centrálně schváleného usnesení. Takové plány se ovšem neshodovaly se zájmy samotných Romů, kteří usilovali o setrvání v domovské obci a jejichž souhlasem byl přesun do českých zemí podmíněn. Jejich úsilí je doloženo průběžnými žádostmi o přidělení stavebního pozemku v domovské obci na Slovensku. V průběhu celých šedesátých let opakovaně reflektoval jejich přijetí Okresní národní výbor (ONV) v Bardějově, když na jejich kladné vyřízení apeloval v dopisech adresovaných na MNV v Jolanech. K tomu ovšem nedošlo, a to ani v případě dalších individuálních žádostí, které Romové adresovali právě přímo na MNV ve své obci. Samotné vládní usnesení o „rozptylu cikánů“ bylo s konstatováním neúspěchu zrušeno ještě v roce 1968 [Pavelčíková 2004: 92–94] a situaci bydlení ani pozici Romů v sídelní struktuře obce nezměnily ani nezrealizované plány ONV (po opětovné restrukturalizaci okresů znovu ve Svidníku) na výstavbu rodinných dvojdomků pro všechny rodiny z jolanské osady z října stejného roku. Jedinou výjimku tvořila rodina Jozefa a Hani, kteří na vlastní bydlení v obci dosáhli v roce 1967 a k jejichž příběhu se vrátím podrobněji později.

Stagnující situaci bydlení se jolanští Romové na začátku sedmdesátých let snažili řešit také ve spolupráci s okresní organizací krátce působícího Zvazu Ci-

⁷ Rozhovor pořízen 3. 7. 2015, slovensky, nahrávka uložena v osobním archivu autora.

⁸ ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Bytových otázok občanov ciganského pôvodu“, 21. 11. 1960.

⁹ ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Poradovník pre určenie žiadateľov bytových otázok občanov ciganského pôvodu“, 21. 11. 1960.

¹⁰ ŠA, Bardejov, f. Odbor výstavby ONV Bardejov, „[Jolany] MNV – vyvlastnenie parcely č. 9, 10 pre obč. cig. pôvodu“, 25. 9. 1962.

gánov-Rómov (ZCR [viz např. Donert 2017: 189–193]). Ta sice jejich zájem reflektovala, ústy své předsedkyně ovšem konstatovala omezené kompetence v jeho prosazení. Nedlouho po centrálním ukončení svazové činnosti v roce 1973 se situace bydlení jolanských Romů naopak výrazně zhoršila. V létě roku 1974 se obcí přehnala povodeň, která zasáhla především dřevěné domy v osadě situované přímo u řeky.¹¹ Celkem 39 Romům¹² zajistil MNV v Jolanech nouzové ubytování v lesnické ubytovně.¹³ To vyhodnotila jako silně nevyhovující nejen Okresní hygienická stanice ve Svidníku,¹⁴ ale v úvodu citovaném dopise Kanceláři prezidenta republiky (KPR) i Romové, kteří v ní byli ubytováni. Z KPR byl jejich dopis přeposlán k vyřízení na ONV ve Svidníku, který ovšem ve svém vyjádření romským žadatelům (a na vědomí i MNV v Jolanech) připomněl, že čtyřem romským rodinám bylo již dříve vyhlédnuto náhradní bydlení v okolních obcích. Tyto rodiny se ale až na jednu výjimku údajně odmítly z Jolan odstěhovat. Ostatním rodinám mělo být doporučeno, aby si dřevěné domy v osadě opravily do původního stavu, a to za pomoci přiděleného příspěvku od státní pojišťovny.¹⁵ V letech následujících po povodni byla podle romských pamětníků naplánována a snad i připravena výstavba bytovek pro všechny Romy z jolanské osady, ti ji však měli odmítnout, a to s ohledem na silné podmačení vyhlédnutých pozemků.

V té době se už všechny po povodni dislokované romské rodiny nastěhovaly zpět do romské osady. Zpět se nastěhovali i Alojz s Margitou, kteří původně jako jediní využili nabídky náhradního bydlení, když jim jako zaměstnancům pily v sousedních Drevanech byl přidělen podnikový byt ve stejné obci. Podle vzpomínek jejich syna Petera ovšem byli jeho rodiče „zvyklí na život v Jolanech“ (*sas sikhade te dživel [Jolaňate]*),¹⁶ kde si hned na jaře 1975 začali stavět v osadě dům z dřevěných trámů. S odkazem na absenci stavebního povolení, nevypořádání pozemkového vlastnictví a dostupnost příhodného bydlení ve vedlejší obci byla ze strany MNV výstavba domu v osadě opakovaně pozastavena. Když ale zástupci okresního a místního NV na mimořádném jednání selhali ve snaze najít v obci jiný příhodný stavební pozemek,¹⁷ Alojz s Margitou výstavbu svého domu přece jen dokončili.

¹¹ ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Záznam napísaný dňa 19. VII. 1974 na MNV v [Jolanech] vo veci zistenie škôd u cigánskych spoluobčanov nasledkom živelnéj pohromy – povodne“, 19. 7. 1974.

¹² Tento údaj o počtu osob vychází ze Zprávy okresní hygienické komise (17. 9. 1974), MNV v Jolanech uvedlo na začátku srpna počet 38 osob (1. 8. 1974) a pisatelé dopisu KPR uvedli číslo 48 osob (10. 9. 1974).

¹³ ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Preveriť hygienu v cigánskej osade“, 1. 8. 1974.

¹⁴ ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Ubytovanie občanov cigánskeho pôvodu v obci [Jolany] – odpoveď“, 17. 9. 1974.

¹⁵ ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Sťažnosť ohľadom prídelenia bytu – odpoveď“, 3. 10. 1974.

¹⁶ Rozhovor pořizen 2. 6. 2015, romsky, nahrávka uložena v osobním archivu autora.

¹⁷ ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Záznam napísaný v kancelárii MNV v [Jolanech] dňa 17. apríla 1975 vo veci riešenia výstavby rod. domkov pre občanov cig. pôvodu“, 17. 4. 1975.

Nevypořádání majetkoprávních vztahů k pozemkům, na kterých stála osada, může poskytovat vysvětlení pro vydělení osady z poválečné modernizace celé obce. Zatímco v neromské části byla poválečná výstavba zděných domů doplněna elektrifikací a postupně i zavedením vodovodu, v osadě byla až do začátku nového tisíciletí elektřina rozvedena provizorně a načerno a zdrojem vody pro všechny její obyvatele byla jediná studna. I s ohledem na pokračující neutěšené životní podmínky v osadě se v polovině osmdesátých let některé romské rodiny odstěhovaly do nového bydlení mimo domovskou obec. Několik rodin využilo nabídky nově postavených podnikových bytů v sousedních Drevanech, které se později v průběhu devadesátých let po ukončení činnosti zdejší pily proměnily v novou rasově segregovanou lokalitu. Další čtyři rodiny dosáhly na nové bydlení i díky finanční podpoře, kterou v rámci pokračující kampaně „likvidace cikánských chatrčí“ poskytoval ONV. Tři z těchto rodin se odstěhovaly do okolních obcí, respektive do okresního města Svidníku, rodině Mira a Pavlíny se ovšem podařilo odkoupit dům přímo v Jolanech a po bezmála dvaceti letech se po Jozefovi s Haňou stali druhou romskou rodinou s vlastním bydlením v obci. Ještě o několik let později usilovaly o takový pohyb i čtyři další rodiny z osady, když žádaly MNV o přidělení stavebního pozemku. Ve shodně formulovaných žádostech přitom touhu po setrvání v domovské obci explicitně pojmenovaly: „Postaviť rodinný dom by som chcel v [Jolanech], nakoľko mám v blízkosti aj výhodné pracovné podmienky.“¹⁸ Ze strany MNV se jim ovšem dostalo zamítavé odpovědi.

Aktéři teritorializace

Jakkoli mohla stagnující situace bydlení v osadě v době mého výzkumu nahrávat představám o teritorializaci Romů v osadě jako přirozeném stavu věcí, vývoj, který jí předcházел, ukazuje, že se jednalo o nesamozřejmý výsledek jednání různých aktérů vybavených odlišnou mírou rozhodovací pravomoci. Předně to byli samotní Romové, jejichž zájem o výstavbu rodinných domů, a to právě v domovské obci, je doložen nejen vytrvalými žádostmi o stavební pozemek, ale i odhodláním oslovovat orgány na různých úrovních hierarchie státního aparátu (připomeňme individuálně i kolektivně formulované žádosti na MNV, ONV, ZCR a KPR).

Do jisté míry podobné zájmy formuloval od začátku šedesátých let i ONV v Bardějově, resp. ve Svidníku, který v komunikaci s MNV v Jolanech apeloval na kladné vyřešení žádostí a připomínal, že přidělení pozemků v obci je v souladu s centrálně nastolenou politikou „likvidace cikánských osad“. Právě MNV v Jolanech ovšem v tomto ohledu vydával konzistentně zamítavé odpovědi. Komunikace ohledně přidělování stavebních pozemků jolanským Romům se blíží tezí dalších autorů, dle kterých se mohla socialistická politika ve své dlou-

¹⁸ ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Žiadosť o pridelenie pozemku na výstavbu rodinného domu“, 7. 10. 1988; 12. 10. 1988.

hodobé snaze o „likvidaci osad“ do jisté míry shodovat se zájmy Romů jakožto jejich obyvatel [Sadílková 2017] a její realizace narážela především na neochotu lokálních úřadů příslušnou osadu deteritorializovat [Guy 1998: 33–34]. V případě MNV v Jolanech nelze takové motivy vyčíst přímo, když úřad v zamítavých odpovědích připomínal, že žádnými pozemky nedisponuje, a navíc že „*obec nie je spádovou [střediskovou] obcou*“ a jako taková má omezené možnosti nové výstavby. Určitou liknavost ze strany MNV ale naznačují jiné dobové dokumenty. Podle zprávy z roku 1963, vypracované pro Krajský národní výbor (KNV) v Košicích, který v témže roce představil krajskou koncepci „likvidace cikánských osad“, učinil MNV v Jolanech „*nesprávné rozhodnutie [...] o pridelení stavebných pozemkov v neprospech cig[ánských] obyvatel*“.¹⁹ Samotní Romové stížnosti na postup MNV formulovali nejen v citovaném dopise KPR, ale o dva roky dříve i na plénu okresní organizace ZCR, kde se jejich zástupce vyjádřil, že „*občania na osade majú podané žiadosti o byty, alebo stavebné pozemky, žiadosti sú na MNV 3 roky, odpovedi sa nedožili dodnes*“.²⁰ Stojí přitom za povšimnutí, že i v případě konkrétních návrhů na řešení bytové situace Romů počítal MNV s jejich vysídlením zcela mimo intravilán obce, ať už šlo o návrhy na přesídlení do českých zemí v šedesátých letech, nebo o vyhlédnutí bydlení v okolních obcích po povodni. S udržením, respektive prohloubením jejich segregace počítaly i nerealizované plány na výstavbu nových rodinných domů: Na začátku šedesátých let byl k výstavbě „rodinných domků“ pro Romy vyhlédnut dříve židovský pozemek, který byl oddělený od obce hlavní cestou směrem do Polska, desítky metrů za posledním neromským domem měly stát v polovině sedmdesátých let navrhované bytovky.

Ve shodě s argumentací Guye pro jiné obce na východním Slovensku v oblasti Spiše je možné shrnout, že jakkoliv centrální plánování znamenalo pro „něstřediskové obce“, tedy i pro Jolany, reálné omezení výstavby, mohlo být zároveň účinným nástrojem pro udržení neromské teritoriální hegemonie [Guy 1977: 453–459]. To ostatně ukazují i příklady střediskových obcí v mnou sledovaném regionu, ve kterých byli i přes větší možnosti nové výstavby Romové nadále udržováni v prostorové segregaci.

Příběh Jozefa: „cizí cikán“ v obci

Jak už jsem předeslal, v Jolanech se dvěma rodinám na bydlení v neromské zástavbě přece jen podařilo dosáhnout. Na příkladu první z nich, Jozefa a Hani, je přitom možné dále přiblížit způsob komunikace místního úřadu, ale i postoje neromských vesničanů, kteří dosud v textu vystupovali spíše implicitně skrze své lokální zastupitele na MNV.

¹⁹ Zpráva z previerky /prieskumu/ z riešenia cigánskej problematiky vo Východoslovenskom kraji, prevedenej v dňoch 3.–11. VI. 1963 [Jurová 2008: 946–951].

²⁰ ŠA, Svidník, f. Zväz Cigánov-Rómov, Svidník, „Zápisnica napísaná pléna OV-ZCR rozšírenom o predsedov a tajomníkov MO-ZCR“, 28. 2. 1972.

Josef se narodil na začátku třicátých let v rodině, která žila ještě v období před druhou světovou válkou v nedalekých Slivanech. Jozefův otec Vasiľ byl tamním kovářem a rodina, jako jediná romská v obci, se měla dle jolanských pamětníků těšit mezi Neromy v obci váženému postavení. Po válce ovšem ve Slivanech nikdo z Romů nezůstal, Jozefovi rodiče zemřeli a sourozenci se odstěhovali do okolních obcí a částečně do českých zemí. Sám Josef se odstěhoval do jolanské osady, kde žil s tamní rodačkou Haňou. Od začátku šedesátých let byl právě on nejaktivnějším žadatelem o přidělení stavebního pozemku v obci. V odpovědi na jeho žádost z roku 1961, kterou původně adresoval na Odbor výstavby ONV,²¹ rada MNV zdůraznila, že v obci se stavební pozemky ve vlastnictví státu nenačítají. Připomněla současně, že jmenovaný žije „nezákonne“ (tj. bez zákonného sňatku) s Haňou H., „občankou ciganského původu“, a doporučila mu, „aby si stavobný pozemok vyžiadal v obci Slivany, nakoľko je tam narodený“, a s ohledem na to, že v Jolanech „nepožíva dobrú povest, a to jak medzi občanmi ciganského pôvodu, tak aj miestnym obyvateľstvom“.²² Stojí za pozornost, že zástupci MNV v Jolanech zde pro obhájení vlastního zamítavého stanoviska operují s distinkcí mezi místními a cizími. Jozefovi, jakožto cizímu, je dle takové argumentace umenšováno právo na přidělení pozemku v obci. Status Josefa jako cizího byl v dopise podpořen argumentací, dle které nebyl Josef ke sledované obci vázán ani místem narození, ani zákonným sňatkem, ani etablovaností v lokálních vztazích. Je příznačné, že pozice Josefa v lokálních vztazích je ilustrována skrze „špatnou pověst“ nejen mezi „místním obyvatelstvem“, ale i mezi „občany cikánského původu“. Druzí jmenovaní jsou dle takové logiky sice zahrnuti do lokálního společenství (v opozici k „cizímu“ Jozefovi), ovšem nedosahují na status „místních obyvatel“.

I přes takto vykreslenou pozici se ovšem Josef s Haňou k novému bydlení dostali poměrně záhy, když si na jaře 1962 koupili od neromského vesničana Juraje menší dřevěný dům, a to přímo v obci. Podle pamětníků i podle archivních materiálů však mělo být takové bydlení doprovázeno vyostřenými konflikty s jejich novými sousedy.²³ Koupě domu navíc neuspokojila požadavky na bydlení osmičlenné rodiny ani po stránce materiální, což Josef konkrétně pojmenoval hned v následujícím roce v další neúspěšné žádosti o přidělení stavebního pozemku.²⁴ Pozemek se mu konečně podařilo odkoupit o čtyři roky později od místního učitele. Na návazné události vzpomínali v rozhovorech se mnou romští i neromští

²¹ ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „[Jozef L], [Jolany], veľmi zlé obytné podmienky – vyriešenie“, 24. 5. 1961.

²² ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „[Jozef L], [Jolany], veľmi zlé obytné podmienky – vyriešenie“, 2. 6. 1961.

²³ Jako příklad lze uvést doložené přestupkové řízení, ve kterém Haňa přiznala, že udeřila holí svou neromskou sousedku, podle svých slov tak ovšem učinila až poté, co jí bylo ze strany této sousedky vyhrožováno zapálením nově zakoupeného domu. ŠA, Svidník, MNV v [Jolanech], „Protokol o přestupku“, 27. 7. 1962.

²⁴ ŠA, Svidník, f. MNV v [Jolanech], „Vec: Pridelenie stavebného pozemku – žiadosť“, 17. 7. 1963.

vesničané, kteří se shodovali na tom, že budoucí sousedé Jozefa a Hani se nechtěli smířit s přítomností „cikána“ v obci a ve výstavbě rodinného domu na zakoupeném pozemku se mu snažili zabránit. Opakovaně mu měli zasypávat základy, které za pomoci místních Romů vykopali, než si Jozef přizval na pomoc neromské vesničany z rodných Slívan a s jejich asistencí stavbu dokončil.

Takto rámovaný konflikt doplňuje jednak odkazy na obdobně rámované protiromské postoje z jiných obcí na východním Slovensku [Lacková 2010: 227–228], ale i dobové zmínky v archivních materiálech daného okresu.²⁵ Mezi jolanskými Romy byl v době mého výzkumu Jozef zpětně nahlížen jako ten, který se silně zakořeněné neromské teritoriální dominanci vzeprél a svojí aktivitou si postupně vydobyl respektované postavení mezi Neromy. Takové jeho jednání ovšem bylo celkově rámováno oceňovaným neromským způsobem života. Pro vysvětlení jeho poměrně vyššího sociálního statusu poukazovali jolanští Romové i Neromové na jeho původ v nedalekých Slívanech, díky kterému měl být na rozdíl od ostatních Romů v Jolanech „zvyklý žít mezi gádži“ (*sikhado te dživel maškar o gadže*) a podle některých Romů měl specifický „gádžovský cit“ (*gadžikano citos*).

Jozefův příklad nakonec ukazuje na určitou dynamiku vyjednávání kategorií místní a „cikáni“. Ve své první žádosti o pozemek byl Jozef odmítnut jako „cizí cikán“, později se mu ale podařilo i za pomoci „svých gádžů“ ze Slívan prolomit zakořeněnou teritoriální hranici, která v Jolanech oddělovala „cikány“ od „místních obyvatel“. Z pohledu Romů v Jolanech to byla právě skutečnost, že nepatřil mezi „místní Romy“, ale byl zvyklý žít „mezi gádži“ ve Slívanech, která nakonec stvrzovala platnost jeho poměrně vyššího statusu v jolanském společenství. Jeho příběh tedy odpovídal předpokladu, že historicky zakořeněné přináležení jolanských Romů ke konkrétnímu společenství bylo vykoupeno stejně zakořeněnou představou o jejich podřadném postavení jakožto „cikánů“. Jak ukazuje příklad Jozefa a jak ještě podrobněji ukáží dále, možností, jak se posunout od tohoto asymetrického přináležení směrem k více rovnostářskému ukotvení v neromských socioekonomických strukturách, byla paradoxně veřejná dílčí identifikace s místem odlišným.

Příběh Jozefa, tak jak byl zachycen v archivních materiálech, ale i ve vyprávění místních obyvatel, ovšem dobře dokládá i skutečnost, že posuzování toho, kdo je místní, bylo silně genderově podmíněné a gender byl tedy další kategorií, která se výrazně podílela na strukturování lokálních vztahů. Na jedné straně to byli především muži, kteří se jako přirození zástupci svých rodin ocitali v pozici žadatelů o stavební pozemky. Na straně druhé, v systému virilokální postma-

²⁵ Konkrétně v šedesátých letech uvedl ONV v Bardejově, pod který v té době spadaly i Jolany, že stěžejní překážkou pro realizaci „rozptylové“ politiky je skutečnost, že neromští vlastníci pozemků odmítají pozemky prodat národním výborům, „*ak sa dozvedia, že je to pre cigánov*“. ŠA, Bardejov, f. Komisie pre riešenie cigánskych otázok, „*Zpráva o realizácii koncepcie pre riešenie otázok občanov cigánskeho pôvodu do roku 1970 a návrh opatrení, vyplývajúcich z uznesenia vlády č. 502 z 13. 10. 1965*“.

ritální rezidence, kdy se ženy tradičně stěhovaly za svým mužem (mezi Romy i Neromy), bylo přináležení posuzováno především podle místního původu mužů. V Jozefově příběhu byla takto zamlčována pozice jeho ženy Hani, rodačky z Jolan. Podobně byla při uvažování o místních jolanských Romech zamlčována pozice žen, které se do Jolan v drtivé většině přivdaly z okolních obcí.

Obecní byty pro Romy: kontinuita osady

Po revolučním roce 1989 se v Jolanech vše ubíralo směrem k nové výstavbě na místě původní osady. Již v průběhu devadesátých let došlo v Jolanech k částečnému majetkoprávnímu vypořádání pozemkového vlastnictví, ústřední podíl na realizaci výstavby byl ale připisován Pišťaně, která byla starostkou obce v letech 2002 až 2014. Předzvěstí samotné výstavby byla řádná elektrifikace osady a zavedení vodovodu. V roce 2004 iniciovala Pišťána podání projektu v rámci vládního programu na výstavbu „obecních bytů nižšího standardu“ v „romských osídleních“ (dále „obecní byty“), který počítal s výstavbou osmi bytů ve dvou jednopodlažních bytových blocích pro celkem čtyřicet Romů. Státní příspěvek z uvedeného programu byl doplněn dvacetiprocentní finanční spoluúčastí, která byla řešena participací budoucích nájemníků na samotné výstavbě. Její součástí byla i úprava přilehlého prostranství, včetně vybudování mostu přes potok a příjezdové cesty. Na jaře roku 2006 se Romové z osady přestěhovali do dvou dočasně postavených vojenských stanů na kraji obce a každý den docházeli na stavbu obecních bytů. Do hotových bytů se nastěhovali ke konci stejného roku. Výše měsíčního nájemného obsahovala i splátky na celkovou cenu bytů, které měly po třiceti letech od kolaudace (tedy v roce 2036) připadnout do plného vlastnictví nájemníků.

Jak jsem již ovšem předeslal v úvodu, výstavba obecních bytů sice proměnila podmínky bydlení v osadě, nenarušila ovšem její „teritoriální stigmatizaci“, ve které jsou podle Wacquantovy teorie konkrétní obyvatelé kategorizováni a současně stigmatizováni na základě místa, ve kterém bydlí [Wacquant 2007]. K tomu přispělo několik souvisejících aspektů výstavby. Předně to bylo etnické rámování projektu, které v Jolanech stvrdilo představu o „cikánech“ jako pasivních příjemcích státní pomoci a těch, kteří zneužívají benefity sociálního systému [srov. Grill 2018b]. V lokální realizaci projektu bylo navíc zdůrazňováno aktérství starostky Pišťani, která se stala jeho mediální tváří, a dokonce za něj na Slovensku získala veřejné ocenění za „práci pro romskou komunitu“. Sdílené chápání Romů jako pasivních aktérů celého příběhu přitom opomíjelo nejen jejich aktivní participaci na výstavbě samotných obecních bytů, ale jejich dřívější kontinuální úsilí opustit osadu a získat stavební pozemky v obci.

Samotní obyvatelé obecních bytů sice v době mého výzkumu (tj. osm let od výstavby bytů) reflektovali zásadní zlepšení vlastních životních podmínek (především s odkazy na zavedení vodovodu), ve svých výpovědích ale pokračující teritoriální stigmatizaci místa potvrzovali, když, slovy jednoho z nich, i přes

výstavbu bytů zůstali „pořád na jednom místě, pořád na osadě“ (*furt pre jekh than, furt pre vatra*).²⁶ Mnozí z nich se v rozhovorech se mnou shodovali na tom, že bydlení v osadě je zásadní bariérou pro jejich vzestupnou socioekonomickou mobilitu. Poukazovali například na skutečnost, že v osadě není možné řádně vychovat dítě a že i to dítě, které má ve škole dobré známky a má tedy potenciál „něčeho dosáhnout“, je nakonec vždy „zkaženo“ kolektivem dětí v osadě. Obyvatelé obecních bytů ale teritoriální stigmatizaci prostoru, který byl nadále nazýván „osadou“ (*vatra*), stvrzovali nejen takto nastavenými výpověďmi, ale pokračující snahou tento prostor opustit (srov. strategie úniku [*exit*] ve Wacquantově typologii způsobů reprodukce teritoriální stigmatizace [Wacquant, Slater, Pereira 2014]). Jak podrobněji rozeberu v další podkapitole, ve své snaze ovšem ve většině naráželi na historicky zakořeněnou neromskou teritoriální hegemonii. Právě do kontextu pokračující socioekonomické marginalizace lze zasadit příležitostné nostalgické vzpomínky, ve kterých obyvatelé obecních bytů připomínali, že v „dřevěných domech“ sice žili Romové chudě, ale zato mezi nimi panovala silnější vzájemná solidarita a bylo jim „veseleji“.

Vrátím-li se k popsáním zájmům dalších aktérů, výstavba obecních bytů sice navázala na dlouhodobější snahy o „likvidaci cikánských chatrčí“ z období socialistického Československa, namísto „likvidace“ samotné „cikánské koncentrace“ ovšem naopak přispěla k jejímu zakonzervování. V tomto ohledu do jisté míry navázala na dřívější zájmy místního úřadu, v jehož jednání bylo možné vysledovat snahu o udržení existující teritoriální hranice. Kromě toho místní úřad výstavbou omezeného počtu bytů a striktním zákazem dalších přidružených dřevěných staveb (o které se některé mladé rodiny pokoušely) dosáhl konzervace kapacity bydlení v osadě, což nakonec vedlo mnohé mladé rodiny k odchodu do jiných vesnic v okolí, obvykle opět do jejich „romských“ částí.

Osada jako produkt cikánství

Na tísnivé podmínky bydlení v obecních bytech zareagovali na jaře roku 2015 i dva mladí bratři, Martin s Fabiánem, kteří v bytě o třech místnostech žili se svými rodiči a každý ještě s manželkou a třemi dětmi. V bance se jim podařilo získat potřebnou půjčku a s vědomím, že v Jolanech kýžený dům nezískají, si vyhlédli dlouhodobě neobydlený patrový dům v několika kilometrech vzdálené obci. Společně jsme se jeli na dům podívat a o možnosti koupě se informovat u starosty. Podobně jako pisatelé citovaného dopisu KPR v sedmdesátých letech i Martin s Fabiánem kladli velký důraz na obhájení vlastní pozice žadatelů. Starostovi obce připomněli, že jsou z Jolan, a spoléhali tak na dobrou pověst Romů z této obce. Podobným směrem pak mířilo i připomenutí, že právě v navštívené obci žil

²⁶ Rozhovor se Zoralem pořízen 11. 5. 2015, romsky, nahrávka uložena v osobním archivu autora.

jejich dědeček, který měl mít s místními Neromy dobré vztahy. Starosta obce si Martina s Fabiánem vyslechl a vlídně jim vysvětlil, že koupě daného domu nebude možná, že o vlastnictví pozemku, na kterém dům stojí, se dělí více různých osob, s nimiž se patrně nepodaří dohodnout. Oba bratři starostovo vysvětlení chápavě odkývali a rozloučili se. Když jsme ale odjížděli autem zpět do Jolan, celou situaci bez váhání vysvětlili tím, že „to [starosta] nechce prodat Romům“ (*na kamel te bikenel le Romenge*).

Jakkoliv je zasazena do prostředí jiné obce, tato situace dobře ilustruje povahu neromské teritoriální hegemonie. Závěrečné zhodnocení ze strany obou bratrů je možné chápat v kontextu historicky zakořeněné a mezi Romy sdílené zkušenosti vlastní teritorializace. Podobně jako dříve v historii i v době mého výzkumu zůstávaly protiromské motivy v jejích mechanismech skryté, a proto veřejně obtížně pojmenovatelné. Jakkoliv v rozhovorech se mnou Romové k takovým motivům odkazovali, v interakcích s neromskými sousedy je neměli o co opřít, když je tito vedli v přátelském duchu, a odmítavé postoje dokládali odkazy na různá jiná omezení, často administrativního rázu.

Neochotu prodat pozemek Romům ale v rozhovorech se mnou připouštěli i samotní neromští vesničané. V takových případech ji vysvětlovali nikoliv vlastními protiromskými postoji, ale solidaritou s ostatními neromskými vesničany a celkově snahou o udržení dobrých vztahů mezi Neromy v obci [viz Ort 2016: 44]. Přítomnost protiromských postojů v tomto kontextu připustila v rozhovoru se mnou i bývalá starostka Pištáňa, která je ovšem označila za fenomén spojený s přistěhovalectvím. Ti obyvatelé vesnice, kteří se v Jolanech narodili, by podle ní s prodejem pozemku Romům neměli problém. Podle ní už ale v každém druhém domě žil nějaký člověk, co nemá „s [jolanským] *rodóm nič spoločného*“, a takový by pozemek Romům za žádných okolností neprodal.²⁷ Tímto způsobem bývalá starostka reprodukovala obraz obce, která je vymezena nekonfliktním vztahem *místních* obyvateľ, do kterého zahrnuje Romy i Neromy. Nicméně i v jejím pojetí byli první jmenovaní určitým způsobem vyděleni z přirozeně místního způsobu života, když na jiném místě rozhovoru uvedla, že v dosažení na vlastní bydlení jim brání především přirozený nedostatek vytrvalosti a cílevědomosti. Ve shodě s výlučným aktérstvím, které jí samotné bylo přiznáno ve výstavbě obecních bytů, silně paternalisticky dodala, že „s *Rómami treba rozprávať, treba ich pochváliť, treba na nich aj pokričať*“.²⁸ Z takto vymezené perspektivy i ostatní neromští vesničané nahlíželi i na samotnou existenci osady nikoliv jako na produkt neromské dominance a existujících protiromských postojů, ale především jako na přirozený projev odlišné a v mnoha ohledech zaostalé kultury, která byla spojena s rasizovanou kategorií cikánství. Konkrétně to pojmenoval jeden z neromských vesničanů, když chtěl v rozhovoru se mnou obhájit vlastní neochotu prodat pozemek Romům: „*To také, jeden Róm kúpí a potom sa ich tam nasťahuje celá fameliťja a je tam vatrisko* [osada]“ [Ort 2016: 47].

²⁷ Rozhovor pořizen 3. 7. 2015, slovensky, nahrávka uložena v osobním archivu autora.

²⁸ Tamtéž.

Romové „mezi gádži“: reprodukce cikánství

Chápání osady jako inherentního rysu cikánství ovšem nebylo vlastní jen neromským vesničanům, ale i těm Romům, kterým se podařilo získat bydlení v obci. V době mého výzkumu to byla domácnost Maroše s Katarínou, kteří zdědili výše diskutovaný dům po Jozefovi s Haňou, Marošových již zemřelých rodičích. Dále to byl dům, který v osmdesátých letech koupili Miro s Pavlínou a ve kterém žila po Mirově smrti už jen Pavlína s rodinou svého syna. Na začátku tisíciletí se do neromské zástavby přistěhovala ještě jedna rodina, Churdo s Lindou, kteří jakožto poslední nájemníci využili přednostní právo na koupi dříve lesnického domu, ve kterém jako zaměstnanci lesní správy krátce bydleli na konci osmdesátých let [podrobněji viz Ort 2016: 43–47].

Podobně jako v jiných vesnicích východního Slovenska i v Jolanech se sociální status Romů odvíjel (i) od jejich pozice v sídelní struktuře obce. Konkrétně platilo, že se Romové, kteří žili „mezi gádži“ (*maškar o gadže*), vymezovali vůči Romům, kteří žili v osadě (podobnou dynamiku vztahů na základě svých výzkumů v konkrétních obcích pozorovali např. Grill [2015] a Hrustič [2015]). Při takovém vymezení vycházeli z popsané dominantní logiky, dle které byl život v osadě přirozeně asociovaný s kategorií cikánství. Daleko více než neromští vesničané to byli právě Romové žijící „mezi gádži“, kteří poukazovali na „zaostalost“ Romů v osadě a situačně je tak zahrnovali do kategorie *degeša Roma* („degešští/zaostalí Romové“). Právě oni nejhlasitěji připomínali, že zatímco Romům z osady „postavil domy stát“ (*kerđa lenge o štatos*), oni si je museli vybudovat sami. V takové logice vymezení vztahů zůstávala zamlčena skutečnost, že Romové v osadě si část hodnoty bytů sami odpracovali jejich výstavbou a zbytek postupně spláceli, než měly připadnout do jejich plného vlastnictví. Zamlčeno zůstávalo i to, že tito Romové bydlení „mezi gádži“ buď zkrátka zdědili (v případě Maroše), zakoupili za státní příspěvek za „zlikvidovanou chatrč“ (v případě Mira s Pavlínou) nebo velmi výhodně zakoupili (v případě Churda s Lindou).

Podobně jako v malé obci na jihu Čech [Abu Ghosh 2008] i v Jolanech se vztah mezi etablovanými a outsidersy [Elias 1994] neodvíjel od objektivních socioekonomických faktorů (např. výše příjmů, počet členů domácnosti), ale od vnitřní soudržnosti jedné frakce Romů, kteří byli při existující mocenské asymetrii schopni uvrhnout obraz cikánství na Romy v obecních bytech. V případě Romů v Jolanech byla rozhodujícím faktorem historicky zakořeněná a mezi místními obyvateli sdílená asociace cikánství s místem, ve kterém v době mého výzkumu stály obecní byty a pro které se udrželo označení osady. Romové, kteří žili v Jolanech „mezi gádži“, tedy sice narušovali teritorializaci Romů v obci, ovšem nenarušovali logiku teritorializace cikánství, když sami chápali svoji pozici v sídelní struktuře obce nikoliv jako nahodilou skutečnost, ale jako přirozený projev jejich více „gádžovského“, a tedy prestižního způsobu života.

Kategorie místa se ovšem na strukturování vztahů mezi Romy v Jolanech podílela ještě jinak než skrze prostor osady. Sám Elias napsal svůj esej jako úvod ke studii z předměstí Winston Parva (Leicester), kde byli etablovaní obyvatelé

schopni vykazovat historicky delší pobyt v obci oproti outsiderům jakožto relativně nově příchozím [Elias, Scotson 1994]. V případě etablovaných Romů bylo zacházení s kategorií místa v podstatě opačné, což se odvíjelo od historicky asymetrického přináležení Romů v Jolanech. Podobně nebyla s prostorem osady asociovaná pouze kategorie cikánství, ale i samotná kategorie „jolanští Romové“ (*jolaňakere Roma*). Ta se zde nutně nepřekrývala s kategorií Romů, kteří žili v Jolanech. Pro přiblížení fungování kategorie „jolanští Romové“ lze použít příklad dřívějšího obyvatele jednoho z obecních bytů v Jolanech Roba. Robo patřil mezi ty Romy, kteří se s ohledem na limitovaný prostor obecních bytů ještě před začátkem mého výzkumu odstěhoval se svojí rodinou do sousedních Maslovců. Tamní Romové měli ovšem v okrese všeobecně pověst „problémových cikánů“ a Robo proto v interakci s ostatními Romy rád zdůrazňoval, že nadále zůstává „jolanským Romem“. Podobně, jakkoliv se Romové žijící v Jolanech „mezi gádži“ v některých situacích s kategorií jolanští Romové identifikovali a společně s Romy z obecních bytů se vymezovali vůči jiným Romům v okrese (např. právě vůči těm maslovským), při diferenciaci vztahů v samotné obci se z ní naopak vydělovali a pro stvrzení poměrně vyššího statusu připomínali vlastní hlubší sejetí s jiným místem mimo ni. Pokud jsem dříve uvažoval o Jolanech jako o „dvojité obývaném místě“, které bylo tvořeno vztahem mezi Romy a Neromy, v tomto ohledu bylo současně tvořeno opozicí mezi (přirozeně neromskou) obcí a romskou osadou. A jestliže identifikace s kategorií jolanských Romů zajišťovala historicky ukotvené lokální přináležení, její asociace s osadou způsobovala jeho asymetrickou povahu. Už dříve jsem ukázal, že vyprávění o výjimečném postavení Jozefa byla rámována odkazem na odlišné místo, tj. obec Slivany, kde měla být rodina kováře Vasiľa, Jozefova otce, silně etablovaná v lokálních socioekonomických vztazích. K *fajtě*²⁹ kováře Vasiľa se ovšem vztahovali někteří Romové ještě v době mého výzkumu, jakkoliv už se sami narodili jinde. Kromě Jozefova syna Maroše to byl i Churdo, jehož otec byl Jozefovým bratrem (a Churdo byl tedy Marošovi přímým bratrancem). Oba přitom opírali vymezení vůči „jolanským Romům“ i o skutečnost, že oni sami byli socializováni mimo zdejší osadu. Maroš se narodil až poté, co si Jozef postavil v obci vlastní dům a Churdo s Pavlínou se do Jolan přistěhovali ze sousední obce, kde předtím žili rovněž v neromské zástavbě „mezi gádži“. Miro s Pavlínou, kteří tvořili třetí rodinu žijící v neromské zástavbě v Jolanech, se sice přestěhovali do vlastního bydlení v obci přímo z osady, když ale Pavlína v rozhovorech se mnou mluvila o Romech v Jolanech, sama připomínala, že se do obce přivdala z vesnice, kde už Romové žili dávno ve zděných domech, a po příchodu do Jolan byla zděšena, že zde Romové v osadě žijí natěsnaní „jako došky“ (*sar doški*).³⁰ Lze tedy shrnout, že pro stvrzení poměrně vyššího sociálního statu-

²⁹ Romský termín *fajta* odkazoval v Jolanech k vertikálně chápané rodové linii, oproti termínu *famelija*, který odkazoval spíše k nukleární rodině a často označoval tři generace členů jedné domácnosti. K vymezení termínů *fajta* a *famelija* (též *familija*) mezi Romy na Slovensku viz Hübschmannová [1999: 27] a Kobes [2010].

³⁰ Rozhovor pořizen 1. 6. 2015, romsky, nahrávka uložena v osobním archivu autora.

su v obci a symetričtější povahy ukotvení v lokálních sítích socioekonomických vztahů se tito Romové veřejně identifikovali s odlišným místem, které pomáhalo narušit dominantní představy o cikánství. Jak už jsem ukázal jinde, podobnou funkci, jakkoliv daleko více situační, mohla plnit i vyprávění o vlastní migrační aktivitě (a není náhoda, že se v hojné míře týkala právě Maroše a Churda), která shodně odkazovala k odlišnému místu. I v tomto případě autoři takových narátivů spoléhali na všeobecnou asociaci odlišného místa nejen s ekonomickým, ale i s určitým sociálním a kulturním kapitálem, když navíc skrze samotný kontext pracovní migrace cílili na vymanění se z představy o „líných cikánech“, kteří se vyhýbají práci [viz Ort 2016; srov. Grill 2012].

Potvrzení cikánství

Romové, kteří žili v Jolanech mimo osadu, dokázali na svoji pozici navázat další sociální a ekonomický kapitál, když například dosahovali výhodnějšího postavení v lokálním systému neformální ekonomiky. I v těchto domácnostech ovšem nově vznikající mladé rodiny narážely na překážky při hledání nového bydlení. I tito Romové totiž čelili celkové socioekonomické marginalizaci regionu, ve kterém, stejně jako v samotné sledované obci, byli přes určitou sociální mobilitu nadále identifikováni, a tedy i dále marginalizováni jako „cikáni“. K vlastní neutěšené ekonomické situaci a velmi omezené dostupnosti volných domů nebo pozemků, se tedy i v jejich případě přičítal faktor neromské teritoriální hegemonie. Na rozdíl od prostoru osady, kde byla kapacita bydlení zakonzervována výstavbou obecních bytů, mohli ovšem tito Romové využít k nové přidružené výstavbě vlastní pozemek. Hned vedle zděného domu svých rodičů si pro svoji rodinu postavil dům z tvárnice Vašo, syn Mira a Pavlíny. Na pozemku okolo domu, který si v šedesátých letech postavil Jozef, stály ke konci mého výzkumu dokonce již tři dřevěné stavby, které obývali tři synové Maroše a Kataríny se svými rodinami.

Na dvoře původního Jozefova domu tak v té době žilo už necelých dvacet osob, což ostře kontrastovalo s neromskými domácnostmi v obci, které při odchodu mladých rodin do měst obvykle tvořil jeden starší pár, výjimečně doplněný o jednu rodinu další generace. Takový vývoj ovšem pochopitelně stvrzoval přesvědčení neromských vesničanů, že „*keď jeden Róm kúpí, vznikne vatrisko*“. Rodiny, které žily „mezi gádži“, tak logiku cikánství stvrzovaly na jedné straně diskursivním rámováním vlastní sociální mobility, na druhé straně konkrétní sociální praxí, kterou realizovaly v neromském prostředí. Odlišné podmínky bydlení ovšem byly signálem nejen pro neromské vesničany, ale i pro Romy v osadě, kteří sami nakonec připouštěli, že snaha Neromů udržet Romy mimo neromskou zástavbu je oprávněná. Když se Zoralo s Janou, žijící v jednom z obecních bytů, šli zeptat na možnosti koupě konkrétního nezastavěného pozemku v obci, jeho majitelka údajně prodej Romům odmítla, a to podle Jany právě s odkazem na „způsob života“ těch Romů, kteří již v té době v neromské zástavbě žili. Příznačné je, že Zoralo s Janou v rozhovoru se mnou nevinili z neúspěchu dalšího pokusu o získání

stavebního pozemku samotnou neromskou vesničanku, ale právě romské rodiny žijící v obci, které podle nich svým jednáním stvrzovaly oprávněnost dominantních představ o „cikánech“.

Podobně i dřívější konstatování bratrů Martina s Fabiánem, že starosta ne-daleké obce zkrátka nechce prodat dům Romům, není nutné vnímat jako obvinění starosty z rasismu, ale jako odevzdaný povzdech nad jeho (nevyjádřeným) akceptovatelným postojem. Neromská dominance tak byla udržována nejen z toho důvodu, že konkrétní projevy protiromských postojů byly obtížně zachytitelné, ale i z toho důvodu, že Romové samotní měli pro takové postoje do jisté míry pochopení, když dominantní představy o cikánství do velké míry sdíleli. Ve shodě s Fanonovou výše uvedenou analýzou postkoloniální situace [Fanon 2011] i s tím, co pozoroval Belák v segregované romské osadě na středním Slovensku [Belák et al. 2018], i Romové v osadě v Jolanech do určité míry internalizovali rasistický diskurs, když připouštěli, že jakožto Romové zkrátka nejsou schopni „žít jako gádžové“ (Belák to popisuje jako součást „romské ideologie sebeexkluze“ [ibid.]).

Mimo teritoriální stigmatizaci

Dosud jsem ukázal, že identifikace Romů s místem fungovala ve vztahu k rasizované kategorii cikánství. Charakteristiky této kategorie se stávaly lokálně sdíleným vysvětlením kontinuální existence romské osady, skrze tuto kategorii byla rámována i prostorová, potažmo sociální mobilita. Jednání Romů v Jolanech ovšem nebylo jednostranně svázáno s úzkostlivou snahou nevykazovat rysy této kategorie [srov. Horváth 2012] ani nebylo bezvýhradně determinováno související logikou teritoriální stigmatizace.

Jako příklad může posloužit situace na dvoře Maroše a Kataríny, která, jak jsem ukázal, sloužila pro obyvatele obce jako empirický doklad specifického „cikánského“ způsobu života, jenž se neshodoval se způsobem života neromským, tedy přirozeně místním. Právě u Maroše s Katarínou jsem bydlel v průběhu svého výzkumu, a tak jsem měl možnost sledovat, jak o situaci uvažují oni samotní. I oni si byli vědomi toho, že s přibývajícými dřevěnými domky na jejich pozemku a se zvyšujícím se počtem jejich obyvatel se v obci čím dál víc mluví o tom, že „u Maroše roste druhá osada“. Jakkoliv se ovšem jejich synové se svými rodinami poohlíželi po novém bydlení, především Maroš zdůrazňoval, že on je rád, že může zůstat celá široká rodina pohromadě. Důraz na aspekt rodinné soudržnosti, a tedy určitého sociálního bezpečí ukotvili Maroš s Katarínou ve vlastní zkušenosti, když dříve ještě s vlastními malými dětmi trávili údajně většinu času mezi Romy v osadě, protože se v sousedství neromských vesničanů „nudili“ (podrobněji popsal sociální bezpečí osady v kontextu „psychosociální dynamiky marginalizace“ Romů Skupník [Skupník 2007]). Přítomnost všech dětí na jednom dvoře ovšem měla i svůj ekonomický rozměr. Do velké míry sdílený rozpočet umožňoval flexibilitu v ekonomických strategiích a čtyři dospělí muži

tvorili poptávanou pracovní jednotku, která se i díky Marošově jednoznačné autoritě byla schopná rychle mobilizovat na „fušky“ u Neromů v okolí [více viz Ort 2016]. Vznik společného prostoru pro rozšiřující se rodinu tedy nemusel být interpretován pouze jako projev bezmoci vůči neromské teritoriální dominanci, ale i jako aktivní strategie reagující na existující podmínky socioekonomické marginalizace.

Druhý příklad představuje možné kompletní přerámování celého narativu, dle kterého byla existence osady chápána jako produkt cikánství a výstavba obecních bytů jako projev přirozené pasivity jejich obyvatel. Kromě výpovědí, ve kterých Romové narušovali takovou logiku připomínáním existující mocenské asymetrie a neromské (nejen teritoriální) dominance, stojí za pozornost příběh osady, tak jak jej představil Peter, obyvatel jednoho z obecních bytů, syn již zmíněných Alojze s Margitou a současně otec rovněž zmíněných Roba a Zorala:

Podívej, já ti povím, Romové byli špekulanti. A jsou pořád. Oni nechtějí, aby byl jeden například tady a jinej tam. Jenom aby byli pořád pohromadě. Pořád jenom spolu. (...) Tady v bytovkách je to nakonec nejlepší, protože tady máš všechno blízko. Kulturák, obchod, hospodu, všechno pod nosem. Bydlíme uprostřed vesnice a hotovo. (...) (Za socialismu) (c)htěli, aby si Romové budovali. A teď si vezmi, že každý měl práci, každý dělal. Takže nebyl problém si vzít úvěr a postavit si dům. Jenomže Romové byli frajeři, nikdo si na sebe úvěr nevzal a domy máme. Stejně Romové s gádzema vypekli.³¹

Podobně jako byl v dominantním diskursu, který existenci osady vysvětloval skrze cikánství jejich obyvatel, upozadován aspekt neromské dominance, Peter v takto vystavěné výpovědi částečně zamlčel neúspěšné úsilí vlastní rodiny osadu opustit. Ve stejném rozhovoru sice uvedl, že se jeho rodiče Alojz s Margitou po povodni dobrovolně vrátili do osady, jen aby si udrželi bydlení v domovské obci, nepřipomněl ovšem, že on sám byl v roce 1988 jedním z neúspěšných žadatelů o stavební pozemek v obci, ani to, že jeho syn Robo, který s ním sdílel jednu domácnost, se musel pro nedostatek místa a nedostupnost jiného bydlení odstěhovat s rodinou do sousedních Maslovců a že druhý jeho syn Zoralo patřil mezi ty Romy, kteří o bydlení mimo osadu aktivně (a neúspěšně) usilovali. Jakkoliv je tedy nutné číst Peterovu výpověď jako určitou zpětnou deklaraci bez nutné opory v konkrétní sociální praxi a jakkoliv zůstává ve shodě s dominantní předsta-

³¹ Rozhovor pořizen 2. 6. 2015, romsky, nahrávka uložena v osobním archivu autora. Originál výpovědi: „Dikh ča, me tuke phenava, o Roma sas špekulanta. A hine furt. Jon na kamen kaj te jel jekh dženo prikklad kadej, abo aver kodoj. Ča pre kupa furt kaj te jen. Furt ča spolu. (...) Kamenas kaj o Roma te jen zbudimen. A počitin, že akor sako sas zamestřimen, sako kerlas. Ta že problemos na sas te lel peske uveris. Rozumines, kaj tuke te keres kher. Že ča o Roma bengas, ňiko pre peste uveris na iľa, nič. A khera amen hin. Stejňe o Roma pekle avri le gadženca.“

vou o „cikánech“, kteří „pořád žijí pohromadě“, je nutné ji vzít vážně jako možné převrácení logiky teritoriální stigmatizace osady a pasivity jejích obyvatel. Z této perspektivy je klíčový především Peterův důraz na udržení centrální pozice osady v rámci sídelní struktury obce, která kontrastovala se zřetelnou prostorovou segregací mnoha jiných osad v regionu východního Slovenska, ať už se ocitaly na samotném okraji obcí, nebo zcela mimo jejich intravilán. V tomto kontextu je možné chápat udržení centrální pozice osady jako resistenci Romů vůči dřívějším návrhům na jejich kompletní vystěhování do českých zemí (v šedesátých letech), snahám o vystěhování většího množství rodin do okolních obcí (po povodni v sedmdesátých letech) nebo návrhům na výstavbu rodinných domů pro Romy na samotném okraji obce (opakovaně od začátku šedesátých let).

Logika, ve které Romové udrželi kontinuitu přináležení *skrze osadu*, nikoliv *osadě navzdory*, byla navíc v Peterově výpovědi podpořena odkazem na její materiální podobu, konkrétně na výstavbu nových bytů, které rozpojily dřívější asociaci osady s neutěšenými hygienickými a materiálními životními podmínkami. Právě od obecních bytů se navíc odvíjela veřejná ocenění starostky Pištání a související medializace „harmonického soužití“ v obci. Autorka jedné novinové reportáže³² například zdůraznila, že okolo obecních bytů bylo „krásně čisto“, a „dokonce před nimi rostly i túje“. Je zřejmé, že takový jazyk reportáže opět vychází z dominantní představy o „cikánech“, kteří přirozeně žijí ve špíně a státem poskytnuté byty okamžitě vybydlí.³³ Současně ovšem potvrzuje logiku, ve které byla osada chápána jako součást sledovaného místa, a že přináležení Romů mohlo být nahlíženo nikoliv v přímé kontradikci s životem v osadě, ale právě *skrze* její konkrétní podobu.

Další vývoj v Jolanech

Od roku 2017, tedy v době, kdy už jsem na základě svého výzkumu obhájil diplomovou práci, se situace dále poměrně dynamicky vyvíjela. Je mimo kapacitu jednoho článku celý nedávný vývoj podrobněji rozepisovat, považuji ovšem za nutné jej alespoň v základních bodech shrnout a zdůraznit tak, že popsaná situace v Jolanech není fixním stavem, ale naopak se dále vyvíjela v čase. Takový vývoj je přitom nutné vnímat v kontextu probíhající demografické změny. Ve vesnici totiž začaly být dostupné domy, jejichž dřívější obyvatelé, obvykle starší lidé, se buď odstěhovali do měst za svými dětmi, nebo zemřeli a jejich děti už o dům nejevily zájem. Majitelé takových domů se do Jolan vracet neplánovali a neměli problém s jejich prodejem Romům, když odpadala výše zmíněná obava o zachování vztahů mezi Neromy v obci. Ještě před začátkem výzkumu tímto způsobem

³² Pro zachování anonymizace obce ponechávám záměrně bez odkazu.

³³ Právě takový předpoklad se stal argumentem pro snižování standardu bytů při jejich plánované výstavbě v „romských osídleních“ na Slovensku [viz Hojsík 2008].

získal dům „mezi gádži“ Kalo, obyvatel jednoho z obecních bytů, který ovšem dlouho neměl prostředky na jeho potřebnou rekonstrukci a do nově zrekonstruovaného domu se se svojí rodinou nastěhoval až začátkem roku 2020. Do uvolněného obecního bytu se ještě v létě stejného roku nastěhoval Tomáš, syn Maroše a Kataríny, se svojí ženou Helenou a třemi dětmi. Na rozdíl od Maroše, který v bydlení na jednom dvoře spatřoval určité výhody, Tomáš se chtěl osamostatnit a s Helenou hledali dlouhodobě vlastní bydlení. Oba si byli vědomi určité stigmatizace obecních bytů / prostoru osady, v rozhovorech se mnou ale připomněli, že u Maroše na dvoře se musejí všichni dělit o jedinou koupelnu a obecní byt v tomto směru představuje v podmínkách bydlení zjevný progres. Jejich pohyb zpět do osady (kterou Tomášův děda Jozef šedesát let předtím slavně opustil) doplňuje argument předchozí podkapitoly, totiž že teritoriální stigmatizace nebyla úplným determinantem jednání Romů v Jolanech, zde opět s ohledem na proměnu materiálních podmínek bydlení v osadě. Výčet dalších pohybů Romů v Jolanech ovšem doplnily ještě dvě mladé romské rodiny, které se přistěhovaly z okolních vesnic – ještě v roce 2018 to byla mladá romská rodina ze sousedních Maslovců a v roce 2020 romská rodina z nedalekých Bukovců. Právě rodina z Bukovců přitom svůj dům odkoupila od bývalé starostky Pištání, která se trvale odstěhovala do jednoho z východoslovenských měst. Do jisté míry se tak symbolicky uzavřel narativ harmonických vztahů, který byl právě s bývalou starostkou silně propojený. Nepřímo to pojmenoval jeden z neromských vesničanů, který v rozhovoru se mnou připustil, že „staré Jolany pomalu mizí“. Jeho poznámku lze chápat v kontextu narušení rovnováhy vztahů mezi Romy a Neromy, která v uvedeném narativu dané místo utvářela. Projevovalo se to zvyšující se přítomností Romů ve veřejném prostoru obce (oproti Neromům, kteří zůstávali často zavření v prostoru svých domů a zahrad); pokračujícím narušováním teritoriální hranice mezi romskou a neromskou částí obce, které bylo čím dál méně možné odbýt s odkazem na více „neromský způsob života“ těchto rodin; ale nakonec i příchodem „cizích“ romských rodin, tedy těch, které se do Jolan přistěhovaly z jiných obcí.

Závěr

Text, ve kterém antropoložka Theodosiou apelovala na systematictější zahrnutí kategorie místa do analýzy romské identity, sice vyšel již v roce 2003, i od té doby ovšem nadále převažovaly texty, jejichž autoři sledovali různé formy dislokace Romů v důsledku evropských neoliberálních politik, konkrétně konstrukci Romů jako „evropských věčných outsiderů“ [Powell, Lever 2017], jejich ghettoizaci [ibid.] nebo nomádizaci [např. van Baar 2011]. Takové studie jsou nepochybně vysoce relevantní, když poukazují na důležitý kontext, ve kterém je identita Romů jako silně marginalizované evropské menšiny vyjednávána. Jak ovšem ukazují v předložené studii, takové zaměření obsahuje minimálně dvojí úskalí. Jednak upozaďuje aktérství Romů, jejichž identita může být silně místně ukotvená, rov-

něž ale zamlčuje skutečnost, že Romové (a vztah s nimi) mohou být chápáni jako inherentní součást konkrétních míst. Svým textem přitom navazuji na dřívější studie z regionu východního Slovenska. Podobně jako jiní autoři jsem ukázal, že Romové kontinuálně usilovali o udržení přináležení ke konkrétní obci [Sadílková 2017; Scheffel 2015], kde bylo současně jejich přináležení částečně zpochybňováno skrze asociaci s kategorií cikánství [srov. Kobes 2012]. Kategorie cikánství zde ovšem nebyla otázkou společenských stereotypů, ale zásadním způsobem se podílela na strukturování lokálních vztahů. Pro téma předkládaného textu je důležité, že taková kategorie se vepisovala i do prostoru, když byla silně asociovaná s místní osadou, sloužila jako primární explanační rámec její kontinuální existence a do velké míry překrývala projevy neromské teritoriální dominance.

Podobně jako v předměstí Winston Parva i v Jolanech hrála pro vymezení vztahů mezi etablovanými a outsidersy důležitou úlohu kategorie místa, když vydělovala přirozeně místní neromské vesničany od Romů, kteří byli vnímáni jako historicky nově přichozí [srov. Elias, Scotson 1994]. To, co ovšem zpochybňovalo kvalitu přináležení Romů k místu, nebyla primárně (ne)schopnost zpětně trasovat délku pobytu v obci, ale právě jejich přirozenou asociaci s rasizovanou kategorií cikánství. Do hodnocení kvality přináležení přitom výrazně vstupovala i kategorie genderu, která byla ve výše citovaných studiích dosud opomíjena. Do budoucna by si přitom zasloužila o mnoho více pozornosti, než jí bylo věnováno nejen v předkládaném textu, ale i obecně v dosavadních studiích o Romech (nejen) na Slovensku. V textu jsem naopak podrobněji rozpracoval skutečnost, že kategorie cikánství se dále podílela i na strukturování vztahů mezi Romy samotnými. Vykazování vlastní etablovanosti v lokálních vztazích v případě určité části romských vesničanů se ovšem znovu odvíjelo od kombinace kulturalistního vymezení (uvržení kategorie cikánství na Romy v „osadě“) a historizujících odkazů (trasování kořenů vlastní rodiny k odlišnému místu asociovanému s vyšším sociálním statutem). Romové žijící v Jolanech „mezi gádži“ logiku vztahu mezi místní identifikací a etablovaností v lokálních vztazích otočili, když, podobně jako Romové v jiné východoslovenské obci, odvíjeli vlastní sociální mobilitu od pohybu v prostoru [srov. Grill 2012]. Z této perspektivy znamenalo setrvání v místě (v případě Jolan v prostoru osady) ustrnutí v kategorii „degešských/zaostalých Romů“ (*degeša Roma*), na kterou byly navázány dominantní představy o zaostalých „cikánech“ jakožto pasivních příjemcích vnější pomoci.

Ukázal jsem ovšem, že historická kontinuita osady nemusela být chápána pouze v logice ustrnutí v cikánství, ale i jako projev resistance a udržení kontinuity přináležení, a to v situaci, kdy Romové nejen v Jolanech historicky čelili různým segregačním tlakům a ocitali se v módu, který politolog van Baar pro kontext neoliberální Evropy popsal skrze koncept „vystěhovatelnosti“ (*evictability* [van Baar 2017]). Z této perspektivy byla logika teritoriální stigmatizace přeznačována a samotní Romové pojmenovávali dominantní charakteristiky cikánství (zde konkrétně tendenci vytvářet koncentrovaná osídlení) jako součást vlastních strategií přežití ve světě neromské dominance.

Poslední závěrečnou poznámku lze vztáhnout k temporální rovině lokálně vyjednáváných vztahů. Kromě zde detailně rozpracovaného historického vývoje jde přitom i o skutečnost, že lokálně vyjednáváné vztahy se proměňovaly i v průběhu mého několikaletého výzkumu, navíc se zjevným potenciálem k dynamické změně i po jeho skončení. Další vývoj, jehož směřování jsem načrtl v závěrečné podkapitole celého textu, přitom vstupoval i do podoby figurace vztahů mezi etablovanými a outsidersy. Jestliže Elias vymezil jako stěžejní předpoklad takových vztahů vnitřní soudržnost členů etablované skupiny obyvatel [Elias 1994], v případě vztahů mezi neromskými a romskými vesničany v Jolanech lze konstatovat její dílčí úpadek na straně prvních jmenovaných. Nelze popírat, že Romové v Jolanech nadále čelili podřadnému postavení, které se odvíjelo od jejich rasizované pozice, a to nejenom ve sledované obci, ale i v celé společnosti. Na naznačeném vývoji pozice Romů v sídelní struktuře obce lze ovšem sledovat, že v samotných Jolanech se postavení Romů a mocenská asymetrie sledovaných vztahů přece jen dílčím způsobem proměňovaly. Proměnu bylo možné sledovat právě v postupně ochabující soudržnosti neromských vesničanů, která se odehrávala v souvislosti s pokračující demografickou změnou a byla patrná v postupujícím narušování neromské teritoriální dominance. Neromové obvykle odcházeli do měst a s přerušenými vazbami opustili i solidární síť neromských vesničanů v Jolanech, které historicky pomáhaly udržet Romy mimo neromskou zástavbu. Taková změna ovšem přispívala k dílčímu oslabování vnitřní diferenciaci mezi Romy samotnými. Pokud „etablování“ Romové odvíjeli svoji pozici od vlastního vydělení z prostoru osady a přináležení k přirozeně neromské části obce, postupná proměna takového prostředí, ve kterém přibývalo romských rodin, nakonec oslabovala výlučnost takového postavení i možnost charakterizovat jej nadále jako neromské. Je ovšem otázkou dalšího vývoje, nakolik se takové předpoklady naplní a nastolený trend bude pokračovat.

JAN ORT je doktorandem a vědeckým pracovníkem na Semináři romistiky (Katedra středoevropských studií FF UK). V dlouhodobém antropologickém výzkumu na východním Slovensku se zabýval povahou sociability Romů a každodenním vyjednáváním interetnických vztahů. Ve svém disertačním projektu se zaměřuje na politiky vůči Romům v socialistickém Československu s důrazem na aktérskou perspektivu a životní strategie Romů samotných. Kromě toho se podílel na dalších antropologických, sociologických, lingvistických a historických výzkumech mezi Romy na Slovensku, v České republice, ale i Velké Británii.

Literatura

- Abu Ghosh, Y. 2008. *Escaping Gypsiness: Work, Power and Identity in the Marginalization of Roma*. Dizertační práce. Praha: Univerzita Karlova.
- Baar, H. van 2011. „Europe’s Romaphobia: Problematization, Securitization, Nomadization.“ *Environment and Planning D: Society and Space* 29 (2): 203–212, <https://doi.org/10.1068/d2902ed1>.
- Baar, H. van 2017. „Evictability and the Biopolitical Bordering of Europe.“ *Antipode: A Radical Journal of Geography* 49 (1): 212–230, <https://doi.org/10.1111/anti.12260>.
- Belák, A., A. Madarasová Gecková, J. P. van Dijk, S. A. Reijneveld. 2018. „Why Don’t Segregated Roma Do More for Their Health? An Explanatory Framework from an Ethnographic Study in Slovakia.“ *International Journal of Public Health* 63: 1123–1131, <https://doi.org/10.1007/s00038-018-1134-2>.
- Donert, C. 2017. *The Rights of the Roma. The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/9781316811641>.
- Elias, N. 1994. „Introduction. A Theoretical Essay on Established and Outsider Relation.“ Pp. xv–lii in N. Elias, J. L. Scotson. *The Established and Outsiders*. London: Sage.
- Elias, N., J. L. Scotson. 1994. *The Established and Outsiders*. London: Sage.
- Fanon, F. 2011. *Černá kůže, bílé masky*. Praha: Tranzit.
- Gay Y Blasco, P. 1999. *Gypsies in Madrid: Sex, Gender and the Performances of Identity*. New York: Berg.
- Grill, J. 2012. „‘Going up to England’: Exploring Mobilities Among Roma from Eastern Slovakia.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 38 (8): 1269–1287, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2012.689187>.
- Grill, J. 2015. „Historické premeny štruktúry medzikultúrnych vzťahov. Formy spolužitia v prípade Tarkoviec na východnom Slovensku.“ Pp. 146–171 in T. Podolinská, T. Hrustič (eds.). *Čierne-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Veda.
- Grill, J. 2018a. „‘In England, They Don’t Call You Black!’ Migrating Racialisations and the Production of Roma Difference Across Europe.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44 (7): 1136–1155, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1329007>.
- Grill, J. 2018b. „Re-learning to Labour? ‘Activation Works’ and New Politics of Social Assistance in the Case of Slovak Roma.“ *Journal of the Royal Anthropological Institute* 24 (2): 105–119, <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12802>.
- Guy, W. 1977. *The Attempt of Socialist Czechoslovakia to Assimilate its Gypsy Population*. Dizertační práce. University of Bristol.
- Guy, W. (1975) 1998. „Ways of Looking at Roma: The Case of Czechoslovakia.“ Pp. 13–68 in D. Tong (ed.). *Gypsies: An Interdisciplinary Reader*. New York: Garland Publishing.
- Gupta, A., J. Fergusson. 1992. „Beyond ‘Culture’: Space, Identity, and the Politics of Difference.“ *Cultural Anthropology* 7 (1): 6–23, <https://doi.org/10.1525/can.1992.7.1.02a00020>.
- Hájková, K. 2020. „Hľadání skulin v mocenské asymetrii: veřejná angažovanost na slovenském venkově v intersekcionální perspektivě.“ *Romano džaniben* 27 (2): 91–114.
- Hojsík, M. 2008. *Evalvácia programu obecných nájomných bytov v rómskych osídleniach*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.
- Horváth, K. 2012. „Silencing and Naming the Difference.“ Pp. 117–136 in M. Stewart (ed.). *The Gypsy ‘Menace’. Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. London: C. Hurst & Co.
- Hrustič, T. 2015. „Emické vnímanie úžery v segregovaných rómskych osadách na

- východním Slovensku.“ Pp. 208–223 in T. Podolinská, T. Hrustič (eds.). *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Veda.
- Hrustič, T. 2020. „How Roma Mayors Penetrate the Municipal Power Structures: Resisting the Non-Roma Dominance in Slovak Local Governments.“ *Slovenský národopis* 68 (4): 397–411, <https://doi.org/10.2478/se-2020-0023>.
- Hübschmannová, M. 1998. „Economic Stratification and Interaction (Roma, an Ethnic Jati in East Slovakia).“ Pp. 233–270 in D. Tong (ed.). *Gypsies: An Interdisciplinary Reader*. New York: Garland Publishing.
- Hübschmannová, M. 1999. „Několik poznámek k hodnotám Romů.“ Pp. 16–66 in *Romové v České republice 1945–89*. Praha: Socioklub.
- Jurová, A. 2008. *Rómska menšina na Slovensku v dokumentech 1945–1975*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.
- Kobes, T. 2010. „Fajta a povaha príbuzenství obyvatel východoslovenských romských osad.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (2): 235–255, <https://doi.org/10.13060/00380288.2010.46.2.03>.
- Kobes, T. 2012. „Naši Romové – difrakční vzorce odlišnosti východoslovenského venkova.“ *Romano džaniben* 19 (2): 9–34.
- Kovai, C. 2012. „Hidden Potentials in ‘Naming the Gypsy’: The Transformation of the Gypsy-Hungarian Distinction.“ Pp. 281–294 in M. Stewart (ed.). *The Gypsy ‘Menace’. Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. London: C. Hurst & Co.
- Lacková, E. 2010. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha: Triáda.
- Olivera, M. 2012. „The Gypsies as Indigenous Groups: Tha Gabori Roma Case in Romania.“ *Romani Studies* 5 (1): 19–33, <https://doi.org/10.3828/rs.2012.2>.
- Ort, J. 2016. „Migrace z východoslovenské vesnice. Historický přehled a současné modely.“ *Romano džaniben* 23 (2): 39–70.
- Ort, J. 2017. *Mobilita Romů v kontextu lokálních vztahů. Případová studie z okresu Svidník na východním Slovensku*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova.
- Pavelčíková, N. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR.
- Powell, R., J. Lever. 2015. „Europe’s Perennial ‘Outsiders’: A Processual Approach to Roma Stigmatization and Ghettoization.“ *Current Sociology* 65 (5): 680–699, <https://doi.org/10.1177/0011392115594213>.
- Sadílková, H. 2017. „Resettling the Settlement. From Recent History of a Romani Settlement in South-eastern Slovakia.“ Pp. 339–351 in K. Kozhanov, D. Halwachs (eds.). *Festschrift for Lev Cherenkov*. Graz: Grazer Romani Publikationen.
- Sadílková, H., D. Slačka, M. Závodská. 2018. *Aby bylo i s námi počítáno. Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu*. Brno: Muzeum romské kultury.
- Scheffel, D. 2015. „Belonging and Domesticated Ethnicity in Veľký Šariš, Slovakia.“ *Romani studies* 25 (2): 115–149, <https://doi.org/10.3828/rs.2015.5>.
- Skupnik, J. 2007. „Svět se zrcadlem. Marginalizace a integrace z hlediska sociopsychologické dynamiky společnosti.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 43 (1): 133–148, <https://doi.org/10.13060/00380288.2007.43.1.08>.
- Stewart, K. 1996. *A Space on the Side of the Road. Cultural Poetics in an ‘Other’ America*. Princeton, NJ: Princeton University Press, <https://doi.org/10.1515/9780691212883>.
- Stewart, M. 1997. *The Time of the Gypsies*. Boulder: Westview Press.
- Šotola, J., M. R. Polo (eds.). 2016. *Etnografie sociální mobility: Etnicita, bariéry, dominance*. Vydavatelství Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.
- Šotola, J., M. R. Polo, D. Škobla. 2018. „Slovak Roma Beyond Anthropological Escapism and Exotic Otherness. Concept of ‘Whiteness’ and the Structures of Everyday Life.“ *Slovenský národopis* 66 (4): 487–500, <https://doi.org/10.26363/SN.2018.4.07>.

- Theodosiou, A. 2003. „‘Be-longing’ in a ‘Doubly Occupied Place’: The Parakalamos Gypsy musicians.“ *Romani Studies* 14 (2): 25–58, <https://doi.org/10.3828/rs.2004.2>.
- Theodosiou, A. 2007. „Disorienting Rhythms: Gypsiness, ‘Authenticity’ and Place on the Greek-Albanian Border.“ *History and Anthropology* 18 (2): 153–175, <https://doi.org/10.1080/02757200701702901>.
- Wacquant, L. 2007. „Territorial Stigmatization in the Age of Advanced Marginality.“ *Thesis Eleven* 91: 66–77, <https://doi.org/10.1177/0725513607082003>.
- Wacquant, L., T. Slater, V. B. Pereira. 2014. „Territorial Stigmatization in Action.“ *Environment and Planning A: Economy and Space* 46 (6): 1270–1280, <https://doi.org/10.1068/a4606ge>.